

ФІЛОСОФІЯ

УДК 21:23/28:26

Ірина Богачевська
м. Київ

**СУЧАСНА РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ УКРАЇНЦІВ:
МІЖ МІФОМ ТА РИТУАЛОМ**

У статті аналізуються ритуалізація та міфологізація релігійної свідомості сучасних православних українців у контексті процесів трансформації традиційної релігійності.

Ключові слова: православ'я, релігійна свідомість, трансформація, ритуалізація, міфологізація.

В статье анализируются процессы ритуализации и мифологизации религиозного сознания современных православных украинцев в контексте процессов трансформации традиционной религиозности.

Ключевые слова: православие, религиозное сознание, трансформация, ритуализация, мифологизация.

The article analyzes the processes of ritualization and mythologizing of the religious consciousness of modern Orthodox Ukrainians in the context of the transformation of traditional religiosity.

Keywords: Orthodoxy, religious consciousness, transformation, ritualization, mythologization.

Філософсько-релігієзнавчий аналіз трансформацій релігійної свідомості сучасного православного віруючого сьогодні є дуже актуальним у соціальному контексті, оскільки саме сучасне православ'я є предметом гострої суспільної та внутрішньоконфесійної полеміки, критики як з боку інших християнських конфесій, так і неорелігійних рухів. Православна свідомість українців сьогодні зазнає значних трансформацій, які суттєво впливають на їхню соціальну і конфесійну поведінку, стають вагомим фактором впливу на релігійну ситуацію в українському суспільстві. Зовнішні, глобальні фактори (глобалізація економіки і культури, стрімкий прогрес інформаційних технологій тощо) і внутрішні, національні причини (подолання наслідків атеїстичного тоталітаризму, національно-культурне і релігійне відродження, криза українського православ'я, експансія нетрадиційних релігійних течій тощо) прискорюють цей процес.

З іншого боку, обрана тема має і теоретичну **актуальність**, оскільки поняття „релігія”, „релігійність”, „релігійний світогляд” є недостатньо визначеними в сучасному релігієзнавстві. Об'єктивна складність і методологічна нерозробленість загальних понять „релігійна свідомість”, „релігійний світогляд” приводить до визнання їх складними, багаторівневими, багатомірними, системними утвореннями, що не зводяться до жодного зі своїх аспектів і потребують комплексного структурно-функціонального дослідження. Така думка є поширеною в низці ґрунтовних досліджень фахівців Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України (В.Єленський, А.Колодний, О.Саган, Л.Филипович, П.Яроцький), а також поділяється знаними українськими релігієзнавцями В.Бондаренком, В.Докашем, Л.Виговським і молодими дослідниками релігійної свідомості Д.Базиком, А.Лещенко, С.Преображенським.

Складність аналізу трансформацій сучасної релігійної свідомості православних українців полягає в тому, що вони мають сутнісний, але прихований характер і майже не відчутні у формальних виявах релігійності. Йдеться про непомітні пересічній людині зміни акцентів та наголосів, розмивання догматичних смислів, які усвідомлюються лише добре обізнаною в православному богослів'ї та культовій практиці людиною.

Метою даної статті є аналіз процесів ритуалізації та міфологізації релігійної свідомості

сучасних православних українців у контексті трансформації традиційної релігійності, яка має місце не лише в Україні, але й в усьому світі.

Релігійну свідомість сучасних українців, які ідентифікують себе як „православні”, коректніше називати не „православною свідомістю”, а „свідомістю традиційною”. Адже поняття „традиція” ширше від релігійної доктрини чи церковних настанов і вміщує, крім православної догматики та культової практики, язичницькі та неоязичницькі, містико-оккультні, езотеричні уявлення та дії, а також квазінаукові світоглядні риси.

Як слушно зазначає С.Преображенський, виявами трансформації православної свідомості певної частини українського соціуму стають наступні риси:

- позаконфесійність (оскільки це не принципово в умовах розколу українського православ'я);

- позацерковність (немає часу для відвідування тривалих богослужінь, незрозумілість символічної „мови” проповіді тощо);

- фрагментарність та еkleктичність (поєднання відповідних індивідуальним потребам елементів різних релігійних цінностей, ідей, досягнень науки тощо) [7, с. 160]. Захист цієї концепції постає основним завданням сучасного дослідження.

„Ритуалізована” релігійність є сьогодні ознакою православної свідомості більшості українців. Ритуалізація масової свідомості людей є найбільш універсальним виявом трансформації сучасної православної релігійності в Україні. Непродумана церковна політика призвела до того, що церкві доводиться сьогодні торувати собі дорогу, долаючи вже не перешкоди войовничого атеїзму, а значно складніші, пов'язані з необхідністю наповнення ритуалу власне релігійним, а не псевдорелігійним ідеологічним змістом. І тут обґрунтування православної релігійності традицією, популярне на рівні церковно-державних проєктів „морального оздоровлення суспільства”, постає глухим кутом – адже воно призводить не до відродження православної релігійності, а до плекання ритуалізованої масової свідомості населення. Триваюче в Україні широке культивування ідеологічного використання православної релігії призводить до демаркування релігійної віри і церковної практики, а між ними знаходять своє місце позахристиянські компоненти, розмиваючі основи православного світогляду.

У масову свідомість православних проникають позахристиянські компоненти через їх прихильність до „букви”, а не „духу” релігійного культу. Православна традиція як така стає порожньою ритуальною формою, котра наповнюється принагідно потрібним змістом. Ритуалізована свідомість взагалі – не важливо, постала вона з релігійної чи ідеологічної основи – легко асимілює будь яку ідеологію, якщо вона вкладається в знайомі ритуальні форми. Будь-яка поважаюча себе ворожка чи екстрасенс під час свого сеансу шепочуть молитви, оформлюють своє „робоче місце” православною атрибутикою, носить хрест тощо, здійснюючи при чому несумісні з православним вченням магичні дії. І пересічна людина не вбачає в цих діях нічого несумісного з православ'ям, адже стикається зі звичними, а значить і цілком легітимними, ритуальними формами.

Але ритуал використовується як інструмент трансформації релігійних змістів не лише на низовому, побутовому рівні. Не даремно деякі релігієзнавці звертають увагу на схожість ритуальних форм такого „народного” християнства (з його значною ідеологічною компонентою) і форм вияву тоталітарної ідеології й цим пояснюють успішність останньої.

Прибічники ідей національного відродження також намагаються використовувати союзництво з православною церквою. По-перше, – це природний союзник, який так само, як національна ідея за радянських часів, перебував в опозиції і зазнавав репресій. По-друге, в такій спосіб національний рух освячує свою діяльність через зв'язок з церквою і набирає рис „хрестового походу” проти безбожницького сьогодення. Проте церква, маючи можливість використовувати в цій ситуації свої, суто релігійні, символи і ритуальні форми національного руху, можливо, й не бажаючи цього, підтримуючи навіть „найкращі” політичні партії чи політичні рухи, ставить себе на шлях служіння світській ідеології. А цим вона принципово не повинна займатись.

Як слушно наголошує Ю.Саух, „звільнення церкви від державного пресингу і від тих

функцій, які намагається нав'язати їй держава, є запорукою відродження не лише істинної релігійності, а й аксіологічних засад православної релігії” [8, с. 5]. Адже та „виховна роль”, яку сьогодні пропонує церкві держава, фактично є „держзамовленням” на підтримку ритуалізації свідомості громадян. З точки зору світської влади, церква – консервативний інститут, діяльність якого зводиться головним чином до здійснення ритуальних практик, а судження – до моралізаторства. Відповідно, виховна роль церкви – це формування „морального суспільства”, яке реагує на певні ритуальні форми (символи), котрі принагідно наповнюються бажаним ідеологічним смислом. Тобто „виховна функція” не зводиться до виховання, власне, моралі (це – те, що лише декларується). Її кінцевою метою є формування свідомості, чутливої до певних міфологем. тобто бажаної „консолідації навколо загальнолюдських цінностей”.

Про те, що „життя диктує необхідність докорінної зміни парадигми традиційного християнства”, говорить і П.Яроцький. Він наголошує на тому, що „в наступному домінуватиме не обрядове, а зраціоналізоване християнство” [10, с. 34].

Архетипова структурованість сучасної масової православної релігійності постає специфічним проявом глибинних інтенцій світоорієнтації в межах базисної загальнолюдської формули „подолання смерті, ствердження життя, прагнення до безсмертя”. Аналогії з міфологічною свідомістю, що мають тут місце, пояснюються ірраціональним характером сучасних світоглядних орієнтацій, близьким до міфологічного світосприйняття. Традиційні міфологеми не зникають зовсім, вони нагадують про себе специфічно перетвореними образами або мотивами. Однак ці образи та мотиви не перекочують безпосередньо з первинної міфологічної свідомості у сучасну міфологізовану свідомість пересічної православної людини. Ізоморфність цих свідомостей визначається лише тим, що кожна з них відтворює в історично заданих формах базисні життєві орієнтири. Ці фундаментальні інтенції людини лежать в основі світоглядних інваріантів і становлять ту вертикаль, на яку „накручується” спіраль духовного розвитку людства. Архаїчні міфи за певних історичних умов актуалізуються не внаслідок того, що сучасна свідомість асимілює архаїчні міфологеми, а через те, що в них особливим чином втілюються фундаментальні світоглядні орієнтири.

Таке розуміння, на нашу думку, більш відповідає сутності трансформацій релігійної свідомості сучасних православних українців. Під таким кутом зору доцільно розглядати „міфоді” (Є.Головаха) сучасної православної релігійної свідомості, той, за висловом В.Горського, „хаос міфів”, „що утворює чи не визначальну ознаку нинішнього українського духовного життя” [3, с. 98]. Адже „актуалізація численних міфологем”, про яку говорить В.Горський, є свідченням принципово нового визначення найважливіших життєвих орієнтирів нації.

Процеси формування серед „нецерковної” частини українців, які сьогодні ідентифікують себе як „православні” (а таких майже половина від загальної кількості православних віруючих) ритуалізованої квазірелігійної свідомості в цілому співпадають з процесами міфотворення та функціонування міфологічної свідомості. В.Горський зазначає, що „міф не є знанням істини, він не передбачає віру в істину”, тому що він – „це продукт буття в істині, де ідеальне ототожнюється з реальним” [3, с. 98]. Йдеться саме про міфологічні підвалини масової релігійної свідомості православного населення України, оскільки в межах останньої яскраво проявляють себе саме особливості міфологічного мислення. На підставі своєрідно усвідомленого „життя в істині”, ототожнення ідеального й реального можна говорити про сучасну православну міфологію, присутню у свідомості вірян, але не можна зводити цю свідомість до конкретних міфологічних чи архаїчних елементів чи їх структур. Відтворення архетипів національної свідомості в системі православної релігійної свідомості у формах, що є близькими до міфу, визначається не простим запозиченням цих форм сучасною масовою православною свідомістю, а її функціонуванням за принципами міфологічного мислення.

До цих принципів, крім названих В.Горським, де чи не головнішим є „бути в істині”, належать такі як байдужість до протиріч у свідомості, партиципація, циклічність та, зрештою, аутистичність. Говорити, що внутрішня суперечливість міфу є свідченням його неістинності

й на цій підставі доводити заміфологізованій православної людині, що вона помиляється, марно. Людина, яка перебуває у полоні міфу з надзвичайно високим ціннісним статусом, який має саме міф християнський, до подібних протиріч нечутлива.

Міфологізоване мислення має собливу логіку, відмінну від звичайної, проте через це воно не стає неправдивим. Міфологічне мислення відображує реальні зв'язки за допомогою певних „комплексів”, сутність яких Л.Виговський вбачав у тому, що в їх основі лежить не абстрактний та логічний, а конкретний та фактичний зв'язок між речами [2, с. 189]. У міфі поєднуються осмислення дійсно існуючих та удаваних речей. Подібне „співіснування” реального і удаваного взагалі знімає питання про внутрішні протиріччя комплексу неверифікованої аргументації. Саме так реагував на закиди щодо протиріч Біблії Августин Аврелій, який на власному досвіді пізнав драматичність процесу зміни світоглядно-релігійних орієнтирів.

З підвищеної уваги свідомості до прихованих удаваних зв'язків Л.Леві-Брюлем виведено „закон партиципації” (причетності), за яким працює міфологічна логіка сучасної квазіправославної людини. Для такого типу мислення немає простого зображення, оскільки зображення є причетним до оригіналу, і, навпаки, оригінал є причетним до зображення [5, с. 150]. У цій логіці все має відношення до всього, будь-який елемент системи бере участь у функціонуванні всієї системи.

К.Леві-Стросс серед типових ознак міфологічного мислення називав утворення в межах міфологічного мислення таких зв'язків, які лише формально є можливими [11, р. 51]. Щонайменшого поштовху вже достатньо для того, щоб мислення заміфологізованої православної людини почало складну „роботу”, „відскакуючи” від однієї речі або ознаки до іншої на підставі неочікуваних маловірогідних паралелей, аналогій та асоціацій.

Міф „знищує час”. Це знищення відбувається шляхом переведення часової послідовності у нескінченні повторювання одноманітних за змістом подій в межах притаманної міфіві ідеї „циклічності”. Сучасна міфологічно мисляча людина також перебуває у цьому своєрідному замкненому колі, де все повертається „на круги свої”.

Останньою з наведених вище особливостей міфологічного мислення квазіправославної людини є його аутистичність. Е.Блейлер, вивчаючи цей тип мислення, писав, що воно схоже на замкнену на собі свідомість шизофреніків, суттєвими відмінностями якого є зсуви, згущення та хибні ідентифікації смислів, які керуються афектними потребами [1, с. 78]. Не треба докладати багато зусиль для пригадування подібних типових особливостей православних міфоідеологем наших часів, які існують у своєму штучному, замкненому, відірваному від реалій світі. Вони періодично концентруються на тому чи іншому питанні, про яке переважно більше ніколи не згадують, часто-густо алогічно переносять (зсовують) смисли з одного явища на інше, водночас викривляючи їх, невірно тлумачать події, керуючись афективними імпульсами. Яскравим прикладом такої поведінки є вже вщухла кампанія, розгорнута декілька років тому серед православних вірян Московського патріархату щодо відмови від отримання індивідуальних ідентифікаційних кодів, які, начебто, є прямим кроком до отримання „печатки диявола”, про яку згадується в Апокаліпсисі. Деякі проповідники доводили свою паству до екзальтації палкими проповідями з цього приводу, який не мав жодного відношення до релігійного життя православної громади.

Взагалі, міфологічна свідомість уявляє „історію людства як арену невпинної боротьби Добра і Зла” [3, с. 98]. Міфологізована релігійна свідомість масової православної людини перебуває у стані відчуття загрози власній вірі, власній Церкві, власній релігійній традиції. Частіше за все ця загроза йде від західної цивілізації (католицько-протестантська Європа, США тощо) [Див про це докладно у: 9]. А оскільки існує загроза, то природним чином шукаються і шляхи порятунку від неї. В.Горський прямо вказує на міфологему порятунку України від загрози, що таїть у собі Європа. Джерелу загрози масова свідомість радо (підтримуючи, власне, ще „рідні до болю” радянські стереотипи) надає негативних рис, серед яких найяскравіший – образ „загниваючого Заходу”. Спасіння вбачається у втечі від неї „через розвиток принципово „неєвропейських” рис, властивих українському „релігійному менталітету”, у „православному відродженні”. Антиподом такого погляду є занижена

самооцінка та зневажливе ставлення до власних духовних традицій і релігійного світогляду.

Іноді ідея спасіння України поширюється на всю Європу в цілому, тоді православної Україні надається „пройнята месіанськими настроями міфологема України-рятівниці Європи”, вільної „від руйнівних односторонностей Заходу і Сходу”, православної країни, що ще „не вичерпала свій духовний потенціал”. Цієї точки зору, наприклад, дотримуються М.Хвильовий та М.Маринюк. Інша, ізоляціоністська, точка зору полягає в припущенні, що порятунок православної духовності в Україні має відбутися за умови знаходження власного шляху поза магістральними лініями розвитку як Європи, так і Сходу. Третій погляд, також поширений серед українців, припускає, що рятівна місія православної України полягає у ролі „поєднуючої ланки” між Сходом і Заходом.

Про це явище говорить і Л.Филипович, яка використовує для його аналізу термін „релігійні стереотипи”: „У пошуках своєї ідентичності населення України сьогодні продукує переважно ексклюзивістські стереотипи, які виключають певну спільноту з усталених культурних ареалів. В умовах ослаблення власної традиції, занепаду аж до відсутності стійких навиків вироблення своєї культури, мови, духовності більш оптимальними видаються інклюзивістські стереотипи, які б замість непродуктивного виокремлення і незалежності від усіх і вся були замінені креативним отождоленням себе із історично успадкованими і відомими релігійними системами, якщо останні гармонійно включають особистість і спільноту до космосу людської культури. Але різнополюсна орієнтація певних регіонів, в залежності від їх розташування та конфесійних пріоритетів фактично спрямована на розхитування релігійної геополітичної ситуації” [9].

З наведених вище „міфологем”, у формах яких відбуваються сьогодні трансформації православної релігійної свідомості, можна вивести деякий інваріантний зміст згаданих міфологем:

- існування православної української спільноти – це незаперечний факт;
- це існування не є стовідсотково гарантованим, тому що йому загрожує небезпека;
- головна проблема – вибір шляхів збереження, подовження існування православної спільноти [7, с. 172].

Фактично маємо певну конкретизацію на українському релігійному тлі класичної універсальної світоглядної формули християнства, яка є триадичною: життя – смерть – безсмертя. Ця християнська універсальна триада чудово накладається на українську національну ідею. Багатовіковим страждальцем тут виступає сам український народ, але він може розумітися і як Месія, що рятує не лише самого себе, але й всю іншу Європу, Антихристом відповідно стає або Росія, або НАТО, в залежності від того, якою саме з гілок розколотого українського православ'я використовується ця світоглядно-релігійна міфологема.

Як слушно зазначає М.Попович, „Можна говорити про два типи міфологем чи два полюси міфологічної свідомості, орієнтовані, відповідно, на минуле та на майбутнє. Міфологеми консервативного характеру, орієнтовані на минуле, виходять із уявлень про відродження вічного національного чи соціального духу, воскресіння, перехід через смерть-сон нації чи класу... Міфологеми „лівого” характеру вводять суспільство в стан ейфорійного чекання чуда, пришестя надзвичайного соціального блаженства, розв'язання всіх соціальних проблем та настання „нових часів”, можливо, через апокаліптичні катастрофи” [6, с. 40].

Зауважимо, що сьогодні спостерігається зближення цих полюсів. Православні консерватори Московського патріархату вже не стільки горять пристрасним полум'ям створення імперського варіанту православ'я на українських теренах, скільки ностальгують за втраченими часами дорадянської київської православної духовності і сподіваються на її відродження. „Права” ж гілка православ'я, просякнута ідеєю створення „національної” православної церкви, „сподівається не стільки на нове народження нації з попелу як Фенікса, скільки на чудо внаслідок консолідації під тиском ворожих обставин” [6, с. 40].

Фактично всі гілки сучасного українського православ'я, до якої юрисдикції чи ж геополітичної сили вони б не тяжіли, вирішують завдання по збереженню світоглядно-релігійної ідентичності власної спільноти вірних, різняться вони лише методами та

засобами, якими прагнуть зробити необхідні для цього організаційні та світоглядні трансформації власних релігійних громад.

Перетворення традиційної релігійної свідомості православних українців набувають сьогодні вигляду трансформації, культивування, табування та каналізування певних змістовних блоків, світоглядних стереотипів, міфологем та кліше.

Православні релігійні форми не задовольняють духовних потреб сучасного українця. Можна стверджувати, що їх змінюють форми православного міфу як найбільш відповідної сучасності „форми втілення позасвідомо культурно трансформованих базисних вітальних інтенцій людської істоти” [4, с. 36], оскільки він відкидає звичайну логіку заради більш високої мети – самоствердження національного суспільного життя. На це цілком слушно звернув увагу В.Горський, говорячи про міфологічність сучасної свідомості українців, коли ця ознака є „самокомпенсацією нації, що реалізує потребу власного ствердження” [3, с. 102].

Вочевидь, слід погодитися з точкою зору В.Горського, який, констатує наявність „хаосу міфів” в українській свідомості, припускає, що це є „відображенням нормального, європейського за своєю глибинною сутністю стану, який не дозволяє заспокоюватись на жодній з втілених у символах міфологічної свідомості позицій, якою б привабливою вона не видавалась” [3, с. 103]. Сьогодні йдеться про прискорення адаптації українського православ'я до глобальних змін, про необхідність свідомого ставлення до формування нового конфесійного світогляду, відповідно до нової доби християнства, яка вже настала.

Література

1. Блейлер Э. Аутистическое мышление / Э. Блейер; [пер. с нем.]. – Одесса: [б.в.], 1927. – 81 с.
2. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования / Л.С.Выготский. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956. – 320 с.
3. Горський В. Глобалізація як проблема сучасного українського культурного життя / Вілен Сергійович Горський. – К.: Наук. думка, 2004. – 246 с.
4. Кирилюк О.С. Універсально-культурні структури міфологічних підвалин масової політичної свідомості / О.С.Кирилюк // Універсальні виміри української культури. – Одеса, 2000. – С. 27-38.
5. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. / Л.Леви-Брюль. – М.: „Атеист”, 1930. – 168 с.
6. Попович М.В. Вступне слово / Мирослав Володимирович Попович // Історична міфологія в сучасній українській культурі: матеріали досліджень. – К., 1998. – Ч. 1. – С. 3-41.
7. Преображенський С.І. Позахристиянські компоненти свідомості сучасної православної людини. Дис. на здоб. наук. ступ. канд. філос. наук: спец. 09.00.11 / Степан Іванович Преображенський; Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2010. – 227 с.
8. Саух Ю.П. Аксиологічний статус релігії у силовому полі зміни парадигм сучасного історичного процесу/ Ю.П. Саух // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр.; [гол. ред. В. В. Лях]. – К., 2004. – Вип. 39. – С. 5-11.
9. Филипович Л.О. Українські релігійні стереотипи та їх вплив на процеси культурної ідентифікації сучасних українців: європейський та альтернативний вектори: доповідь на Міжнародній філософській конференції „Європа: об'єднавчі процеси і християнські цінності”, Львів, 27-28 лютого 2009 р. [Електронний ресурс] / Л.О.Филипович. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/ukr/study/religstudy/article;27763/>.
10. Яроцький П.Л. Толерантність і правова коректність в інституціалізаційно-конфесійних виявах та відносинах // Петро Лаврентійович Яроцький // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Наук. зб. / Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України / В.Д. Бондаренко (голов. ред.), А.М. Колодний (голов. ред.). – К.: VIP, 2001. – С. 27-34.
11. Levi-Strauss K. The savage Mind. – Chicago, 1966.

Рецензент доктор філософських наук, професор М.Г.Стеніко